

KÜLTÜR BAKANLIĞI
HALK KÜLTÜRLERİNİ ARAŞTIRMA VE GELİŞTİRME
GENEL MÜDÜRLÜĞÜ YAYINLARI : 165
SEMİNER, KONGRE BİLDİRİLERİ DİZİSİ: 35

IV. MİLLETLERARASI
TÜRK HALK KÜLTÜRÜ KONGRESİ
BİLDİRİLERİ

II. CİLT
Halk Edebiyatı

Devran Matbası, Ankara - 1992

IV. Milletlerarası Türk Halk Kùltürü Kongresi Bildirileri ciltlerinde yayımlanan bildirilerin dil, imlâ ve ilmî sorumluluğu yazarlarına aittir. Bildirilerdeki görüşler Kùltür Bakanlığı Halk Kùltürlerini Araştırma ve Geliştirme Genel Mùdùrlüđu'nün görüşü anlamında yorumlanamaz.

ISBN 975 - 17 - 0986 - 5 (Tk. No.)
ISBN 975 - 17 - 0990 - 3 (2. Cilt)

Kùltür Bakanlığı'nın 5 Mayıs 1992 tarih ve 351- 1268 sayılı onayı ile 3000 adet bastırılmıştır.

KÖKTÜRK ÇAĞINDA TANRI MI TANRILAR MI VARDI

Prof. Dr. Dursun YILDIRIM

(Türkiye)

Köktürk çağı Türk hayatını, bize, ilk elden öğreten yazılı kaynaklar, ulu atalarımızın **tokutup** diktığı ve torunlarına, **bilig**'te ve **köngül**'te biriken sözlerini bir vasiyet olarak bıraktığı **Benggü Taş Bitigi** yazıtlardır. Ulu atalarımız, bu yazılı taşları, biz torunları, **yanılmayalım, sonsuza kadar devlet sahibi olalım, sömürge halkı olmayalım, yok olup gitmeyelim**, diye yazıp bırakmışlardır. Bu yazılı taşlar, Türk hayatının geçmişini anlatmaları yanı sıra, hem her çağda tazeliğini ve olağanüstü geçerliliğini yitirmeyecek nitelikte bilgi ve tecrübeleri geleceğe taşıdıkları, hem de ulu atalarımızın verdiği bir ad olduğu için **Benggü Taş Bitigi** diye anılırlar. Ulu atalarımızın vasiyetine uygun biçimde de, her biri, sınırlı zamandan sınırsız zamana erişmeyi başarmıştır.

Dünya tarihinin bilinen bir kaç olağanustu, harikulade ve âbidevi eseri arasında, **Kül Tigin**, **Bilge Kagan** ve **Bilge Tonyukuk** adlı Türk **Benggü Taş Bitigi** yazıtlar, **biçim** ve **içerik** açısından son derece karmaşık ve çok yönlü özellikler göstermeleri, her çağda geçerli ve kalıcı yargı ve bilgiler taşınmaları, ve bütün bu nitelikleri anlatım dilinin yeteneklerini en uç sınırlarında kullanarak **eşsiz** ve kedine özgü bir kompozisyon içinde işlemeleriyle, tüm insanlığı büyüleyerek, **esrarlı bir hayret**'e ve **hayranlık**'a sürüklemişlerdir. Köklerini arayanların ardına düştüğü bu büyüleyici yazılı taşlar, onları, şaşırtıcı bir biçimde Türkler'in ulu atalarıyla tanıştırmıştır. Dolayısıyla **Benggü Taş Bitigi** yazıtlar yoluyla, ulu atalarımızla tanışan ve onları tüm insanlığa tanıtan bilim adamların borçlu olduğumuzu düşünüyorum!..

Köktürk çağında **Benggü Taş Bitigi** adıyla anıldığı anlaşılan bu yazıtlar, ilk kez Danimarkalı bilim adamı W. Thomsen¹ tarafından çözümlendi. İnsanlık, **hayret** ve **hayranlık** uyandıran bu yazılı taşların gizlediği esrarı, onun değerli çabalarıyla öğrenmeye başladı. W. Thomsen'in çalışmalarını yeni çalışmalar izledi.

Türk yazılı taşlarının esrarını çözen W. Thomsen'in **metinleri** ilk okuyuşundan günümüze kadar, aşağı-yukarı yüz yıla yakın bir zaman geçmiştir. Bu zaman içinde, birçok bilim adamı **Benggü Taş Bitigi** metinleri üzerinde yeni okuma denemeleri yapmış ve onların **doğru** ve **gerçek** biçimlerini ortaya koymaya çalışmışlardır. Hiç şüphe yok ki; bu çalışmalar, **Benggü Taş Bitigi** yazıtların, daha **güvenilir** ve daha **anlaşılır** metinlere kavuşmasını sağlamıştır.

Benggü Taş Bitigi yazıtlar üzerinde sürdürülen yüz yıllık **filolojik** çalışmalara rağmen, bize ulaşan anlatım sırlarının, ilk okuyuştan bu yana, eksiksiz çözümlenmiş metinlere eriştiği söylenemez. Bu ölümsüz yazıtların sakladığı anlatım

1 W. Thomsen, *Inscriptions dL Orkhon Edéchiffrées*. Helsingfors, 1986

sırlarının bir kısmı tabiatın haşinliği, bir kısmı **biliksiz** insanların barbarlığı ve tahribi yüzünden, tarihin dipsiz dehlizlerinde yitip gitmiştir. Sınırsız zamana erişen metinlerin, **anlaşılabilirlik** seviyesi, yüz yıl öncesine göre artmış olmakla birlikte, bu süre içinde **çözumsuzlüğü** ve **tartışmalı durumlarını** korumakta olan bir sıra **anlatım sırrını** içinde barındırdıklarını biliyoruz. Yazıtlarda görülen bu **çözumsuz** ve **tartışmalı** kısımlar, **çözüm**lenir ve **anlaşılır** bir duruma getirildiğinde, her türlü tahripten kurtulup bize ulaşan **Bengü Taş Bitig** eserler, **eksiksiz** ve **güvenilir** biçimleri içinde okuyucuya ulaşmış olacaktırlar. Filoloji mensuplarının, yüzyıldan beri bu **sırlı anlatımları** çözmek için **sabırlı** ve **yorucu** çabalarını sürdürmekte olduğunu biliyoruz. Bu uğraşa, filoloji öğrencilerinin yanı sıra kültür tarihini çalışanların da, katılması gerekir. Çünkü, bu **sırlı anlatımlar** içinde gizlenmiş gerçeği yakalamadan, Köktürk çağı Türk hayatı hakkında bir yargıya varmak, **yanıltıcı** ve **şaşırtıcı** olur. Bu yüzden, kültür tarihi öğrencisi, kendi çözümleri için filolojinin verdiği imkânların çalışmalarında **gerekli** olduğunu ama **yeterli** olmadığını bilmek zorundadır. Bu **yaklaşım** içinde hareket eden kültür tarihi öğrencisinin filolojik çalışmalara da yardımcı olabileceğini sanıyorum.

Köktürk çağı Türk hayatında **kağanlık süreci** adını verdiğim **kağan olma durumu** ile uğraşırken, ister-istemez başlıca **ana kaynak** olan **Bengü Taş Bitigi** yazıtların verdiği bilgilerden yararlanmayı çalıştım. Bu çalışmam sırasında, yaptığım çözümlerimde, **Bengü Taş Bitigi** yazıtlar ilgili yayınlanmış bir kaç **otoriter metin** kullandım. Bu **otoriter metinler** üzerinde yaptığım **anlama temrinleri** sırasında gördüm ki, **çözumsuzlük** içinde varlığını koruyan **sırlar** ile, çözümleri sürekli tartışma içinde bulunanlar, yüzyıllık filolojik birikime rağmen, durumlarını hiç değiştirmemişlerdir. **Çözumsuz** ve **tartışmalı anlatım sırları** ile yüklü, otoriterlerce okunmuş, yorumlanmış ve açıklamaları yapılmış **metinler** arasında, çelişik durumların hep aynı yerlerde kendini gösterme benzerliği dikkatimi çekti. Yorumları ve açıklamaları bir yana bırakıp sadece **okunmuş metinler** üzerinde, onları doğrudan anlamaya çalıştım. Böylece, okunmuş metinler üzerinde **anlama** ve **çözümleme temrinleri** yapmaya başladım. Bu temrinler sırasında **çözumsuz** veya **tartışmalı** durumda olan sözlerin, filolojik açıdan farklı **okunabilirlik** içinde olması yanı sıra, bu kısımların aynı zamanda, dinî metinlerde olduğu gibi, farklı **anlaşılabilirlik** ve **yorumlanabilirlik** yeteneği gösteren yoğun anlam yüklü ama **oynak yapılar** içinde bulduklarını gördük. Bir bakıma, bu kısımlar, sırlarını, sözkonusu yoğun anlam yüklülüğünün yarattığı **oynaklık** veya **akışkanlık** içinde saklıyor, gibiydi. Filolojinin verdiği sınırlar içinde hareket ederek **kağanlık süreci** adlı çalışma tıkanınca, kendime yeni bir **yaklaşım** arama işine koyuldum. Semavî din kitapları için izlenen **tefsir, yorum ve açıklama** yolunu düşünerek, **yorumcu yaklaşım** ile metinleri incelemeye, bu yöntemi **çözumsuz** ve **tartışmalı** durumlara uygulamaya karar verdim. Bu yaklaşım, parçayı **çözümleyecek** bütünü, bütünü gözönünde tutarak parçayı **çözümleme** yolu, diye tanımlanabilir ve biz, metinler için bu yolu izlerken, vardığımız sonuçları, **doğru** ve **güvenilir** bir

biçimde kontrol altına almada ve denetlemede ne filolojinin getirdiği imkânları, ne de başka kaynaklardan gelen bilgileri gözardı ettik. Metinler için bulduğumuz ve uyguladığımız bu yeni yorumcu yaklaşım yolu ile , **Köktürk Çağında Kağanlık Süreci** çözümlenmeye çalışıldı. Varılan sonuçlar yeterince başarılı ve doyurucu olduğu kanısıyla, **bildiri** biçiminde, uzmanların görüşlerine sunulmuş, tartışma ortamına çıkarılmıştır².

Köktürk çağında kağanlık süreci incelenirken, kaçınılmaz biçimde **Tanrı** ve **kağanlık** ilişkisi ile karşılaşılır. Bu kavramı anlaşılır biçimde belirlemek, sürecin çözümlenmesi için bir gerekliliktir. Aslında bu kavram üzerinde yüzyıldan beri yapılan **tanım, yorum** ve **açıklamalar** birbirini kovalamıştır ama, Tanrı'nın vasfı ve durumu ile ilgili sonuçlar arasında bir **güvenilir uzlaşma** veya tartışmaları ortadan kaldıracak bir **açıklık** yoktur. Tek tanrı düşüncesi üzerinde duranlar , Benggü Taş Bitigi yazıtların inceleyici veya okuyucuları tarafından ortaya konan yorum ve açıklamalarına dayanmışlar ve bunları, Köktürk çağı yabancı kaynakların verdiği bilgiler ile desteklemeye çalışmışlardır. Ne var ki, bu çalışmalarda, metin ile ilgili yeni analize gidilmediği için filolojinin getirdiği sonuçlar üzerinde yapılan değerlendirmeler, benzer olumsuzlukların korunmasına yol açmıştır. Bütün bu karmaşık durumlar, bizim, yukarıda belirttiğimiz biçimde, metinleri incelerken yeni bir **yaklaşım** aramamızı ve kullanmamızı sağladı, diyebiliriz.

Kağanlık süreci ile uğraşırken, **Köktürk çağında Tanrı mı, Tanrılar mı vardı?** sorusu da karşımıza çıkıyordu. Sunduğumuz bu bildiri, sözkonusu soruya cevap ararken vardığımız sonuçları içerir. Bildirimde, **Tengri** kavramının teklifi / çokluğu irdelenecek, **Öd Tengri** kavramı aradan çıkarılmaya çalışılacak ve dilimize, unutulmuş yeni bir **fîil** kazandırmak için çözümlenmelere girişilecektir. Bu çözümlenmeler için, **Köktürk Benggü Taş Bitigi** yazıtlar ile ilgili yayınlanmış otoriter metinler arasından H.N. Orkun, M. Ergin ve T. Tekin gibi yetkin uzmanlarca hazırlanmış olanları seçtim, Ayrıca, T.Tekin'in son yayınında³ yer alan açıklama ve tartışmalardan da yararlanmış olduğumu belirtmeliyim. Şimdi, bu söylediklerimizden sonra, yukarıda belirlediğimiz çerçeveye içindeki soruya cevap bulmaya geçebiliriz, sanıyorum.

Köktürk çağı **Benggü Taş Bitigi** her bir yazıt incelendiğinde **Tanrı** anlamında işletilen **Tengri** sözünün sürekli tek başına kullanıldığı görülür. Sadece bir kez **Türk** sıfatı ile /belki yitlik kısımlarda da kullanılmıştır /anılır. Ancak, bu durum **Türk Tengrisi** biçiminde kullanış, amaçlı bir ünlemedir. Amaç, Türklerin inandığı tanrı ile, çevredeki ulusların tanrısının farklılığını vurgulamaktır ve bu durum, metinlerde anlaşılır biçimde açıktır. Bu metinlerde **Tanrı**, sanıldığı gibi aksi-

2 Dursun Yıldırım, Köktürk Çağında Kağan Kılma / Kağan Olma Süreci, Uluslararası Türk Tarih Kongresi. Ankara, 1991.

3 Talat Tekin, Orhon Yazıtları, Ankara, 1988

ne, hiçbir zaman **kök tengri** biçiminde yer almaz. **Kök tengri**, yazıtlarda **yagız yir** karşıtıdır ve her ikisi de **kılmış /yaratılmış** durumundadırlar. Bu ikisi arasında da, kişi oğullarının üzerinde yaşadığı **yir sub** yer alır ve bu da, öncekilerden farklı bir konumda değildir. Sonuncusu, yeryüzünü ifâde eder ve yine hiçbir **tanrılık** vasfı yoktur. Bu üç kavramdan **kök tengri** ve **yagız yir** için **ıduk** sıfatı da kullanılmaz. **Iduk** sıfatı sadece **yir sub** için kullanılır ama, bu durum da her zaman geçerli değildir. Bu sıfatın da, sadece **anayurt** sınırları ile çerçevesi biçimde kullanıldığını görüyoruz. Sözkonusu sınırlar içinde kalan **Ötüken Yiş**'in **ıduk** olması ise, **Tanrı** ve **Kağanlık** ilişkisinden kaynaklanır. Bu ilişkiyi kuran **koz-mik köprünün** bir ucu **Ötüken Yiş**'ta; diğer ucu **Tanrı** katında bulunur. Burada sözkonusu olan **Iduk Ötüken** deyiimi ile anlaşılması gereken **Kutlu Geçit** veya **Kutsal Geçiş Yeri** olmalıdır. **Iduk yir sub** biçimindeki terim ile, Türkler'in üzerinde yaşadığı anayurtlarının azizliği, ata ruhlarının /**arvak** veya **arbak**'ların / yaşadığı yeryüzü parçası anlatılmak, vurgulanmak istenir. Ata-baba yurdu, baba ocağı, anayurt veya anavatan terimleri ile de, günümüzde, yine üzerinde yaşadığımız toprakların **ıduk** olması vurgulanmaz mı? **Tanrı** ve **kağanlık** ilişkisi incelenirken, burada, orada sunduğumuz sonuçları yinlemek istemiyoruz. Ancak, kısaca şu hususları ifâde etmek isterim : **Benggü Taş Bitiği** yazıtları, **Tanrılar**'dan değil, sadece **Tanrı**'dan söz eder. Bu tanrı, **Türk Tengrisi** olarak belirlenir. Kağan yapmak, buyruk ve yarlık vermek ; **küç**, **ülüg**, **kut** ve **bilik** vermek, kılmak/yaratmak, onun iradesindedir. Cezalandırıcı ve bağışlayıcıdır. Türk ulusu yok olmasın, diye koruyucu ve kağan vericidir. **Tanrı** ile kağan arasında, kağanın buyruklarına uyulmasıyla **Tanrı** ile ulus arasında sürekli bağ vardır. Kağan, kendisine verilen **yarlık** uyarınca ulusu yönetir ve ulus da bu yarlık ile gelen buyruklara karşı çıkmazsa, bu bağ kopmaz, süreklilik korunmuş olur. Kağanlık, **Tanrı** ile bu bağ kurulduktan sonra, aday yarlık almaya uygun bulunursa verilir. Dolayısıyla, kağan seçimi ve kağan olma töreni sırasında bu bağın kurulmasının kaçınılmaz olduğu, **Bilge Tonyukuk Benggü Taş Bitiği** ile anlaşılmaktadır. Bu bağın kurulmasını vurgulayan sözler, **Bilge Tonyukuk** ile **İteriş Kağan** arasında geçen bir konuşmada yer alır. Burada hemen belirtelim ki, sözlerin geçtiği konuşma, yazıtların henüz çözümlenmemiş, veya çözümlü tartışmalı durumda olan bir parçasında yer alır. Bu çözümlenme için **T.Tekin**⁴ ve **M. Ergin**⁵ metinlerini kullandım. Fakat, burada örnek metin ve yorumu **T.Tekin**'den alacağım:

Tonyukuk Yazıtı I

B5 Uduzugma uluğı şad crti. Yag (g)ıl tidi.
Yagmısı ben ertim. Bilge Tonyukuk.
Kagan mu kısıayın tedim. Sakıntum⁶.

4 Talat Tekin, A Grammar of Orkhan Turkic. Bloomington, 1968
5 Muharrem Ergin, Orhun Adıdeleri, İstanbul 1973.
6 Talat Tekin, A Grammar of Orkhan Turkic 249.s.

B5 As their chief was a sad. (Joint me!) he said. It was I, Bilge Tonyukuk who joint him (Without hesitation).

"-Shall I make him a kagan?" I said (to myself) and I thought⁷.

Aynı parça, ses işaretleri için yapılan tercihler dışında, M. Ergin⁸ yayınında **kısayın** yerine kullanılan **kılayın** hariç, aynı biçimde okunmuş ve yorumlanmıştır. Biz, parçanın okunuş biçiminde, sadece kıs- ve kıl- diye okunan fiil üzerinde tartışma olabilir, kanısındayız. Bu tereddütlü durum dışında, parçayı doğru okunmuş kabul ediyor ve çözümlememizde kullanıyoruz.

Şimdi , yukarıdaki duruma bakalım, Şad bir **buyruk** veriyor. Bu buyruğun ardından, buyruğu alan, "kagan mı kılayın/kısayın?" sorusuyla cevap veriyor. Burada **Yag (g) ıl** buyruğunun bir **katıl** anlamı yüklenmesi mantıksızdır. Çünkü, yediyüz kişi Şad'a katılmıştır. Öyle ise, burada farklı bir durum, farklı bir **buyruk** ile karşı karşıyayız. Farklı durum, kağanlık ile ilgilidir ve buyruk da, bunun gerçekleştirilmesiyle ilgili olarak verilmiş olmalıdır. Aksi halde, **buyruk** da, soru biçiminde verilen **cevap** da, manuksız bir diyalog kurmuş olur.

Biz, bu parçada geçen **yag (g) ıl** buyruğunun farklı bir fiil olabileceği düşüncesinden hareket ederek, eski kaynaklarımızda iz sürmeye giriştik. Önce, Mahmud Kaşgarî'nin ölümsüz eseri **Divanü Lügati't -Türk'e** başvurdum. Kaşgarî, sözlüğünde yer alan **yagış** maddesini açıklarken, hem bu buyruğa , hem de kağanlık süreci içinde Tanrı ile kağan adayı arasında **bağ kurma** işlemine açıklık getiriyor. Bu açıklamaya göre **yagış** Arapça eski Türkler'in adak için, veya Tanrı ile yakınlık kurmak için kestikleri kurbana denir⁹ Kurban anlamına gelen **yagış**, kişi adı olarak kullanıldığı Köktürk çağının küçük hacimli yazıtlarından birinde görülmektedir¹⁰. Kağanlık süreci içinde Tanrı ile kagan adayı arasındaki bağ böyle bir kurban töreni ile gerçekleştiğine göre, Şad'ın vereceği **buyruk** da bu doğrultuda bir fiilin gerçekleştirilmesi yolunda verilmiş olması gerekir. Nitekim , **Tonyukuk I** yazıtının batı yüzünde yer alan bu buyruk, - **Yäg (g)ıl !** buyruğu, "kurban kes" biçiminde anlaşılacağına, **kagan mu kılayın /kısayın** soru-cevabı da yerini bulmuş olur ve havada kalmaktan kurtulur. Bu durumda, dilimizde unutulmaya yüz tutan ve kurban kesmek için kullanılan bir **yag-** fiili olduğu ve bundan, sağ-'tan sağış gibi, - şe ki ile **yagış** adının türetildiği anlaşılıyor. Şad konumundaki kişinin böyle bir buyruğu vermesinin arkasından Kagan kötürme töreni için Tanrı ile bağ kurulmasını istediği, Tonyukuk tarafından doğru biçimde anlaşıldığı için cevap da soru biçiminde olmuştur. Burada geçen, **kılayın** veya **kısayın** biçiminde değerlendirilen fiil için verilen anlamları da şüpheli buluyoruz. Daha doğrusu, hem T.Tekin'in hem de açıklamalarına katılamıyoruz. Bu fiilin, **yapmak** veya **kıs** -¹¹ biçiminde **geçmek** anlamı olmasa

7 Talat Tekin, A Grammar Of Orhon Turkic 283. s.

8 Muharrem Ergin, a.g.e.

9 Besim Atalay, Divanü Lügat-it Türk Tercümesi: I - IV. Ankara, 1939 - 1944, III:10

10 E. Tryjarski - J. Hamilton, "L'inscription turxue runiforma de kutuk Ula" Vol CCLXIII

11 Talat Tekin Orhon Yazıtları, Ankara 1988.

gerek. Çünkü Şad ünvanı taşıyan birine alındaki, daha yüksek ünvan veremez. Bu yüzden **kaganlık**, Tanrı yarlığı ile gerçekleşir. Dolayısıyla, fiilin **yükseltme** eylemi ile ilişkisi olabilir. Acaba fiil, bu anlamda **akısayın** biçiminde okunamaz mı? Sanırım fiilin bu biçimde okunması diyalogu daha **anlaşılır** duruma getirecektir. Şimdi, yukarıda yaptığı açıklamalar ışığında sözkonusu parçayı şöyle yorumluyorum :

Bilge Tonyukuk I

B5 Aralarında en yüksek ünvanlısı Şad idi.

- Kurban kes! dedi. Kurbanı ben idim. (Ben),

Bilge Tonyukuk.

- Kağanı mı kaldırayım/yükseltiyim (yani, kağanlık için tören mi hazırlayayım) dedim. Düşündüm.

Bu açıklama veya çözümlemede şu gerçek kesin biçimde ortaya çıkıyor: Köktürk çağında kağan adayı, Tanrı iradesiyle ancak kağan olabilir ve bu da, onunla ilişki kurmak için kesilen Yağış'dan sonra gerçekleşebilir. Köktürk çağı kağanları bu anlayış ve inanç ile, ulus üzerinde buyruklarını yürütür, töre ve düzenlerini kurarlardı. Kültür tarihi açısından kağanlık süreci, **Bengü Taş Bitigi** yazıtlarda incelendiğinde, bu gerçeklerin ortaya çıkışı görülür. Kağanlık töreni sırasında kesilen yağış ile Tanrı ve kağan adayı arasında **bağ kurma** işleminin, adayın yükseğe kaldırılması geleneğinin Türk hayatında köklü bir yer tuttuğunu da, yine yazıtlardan öğrenmekteyiz. **Bilge Kağan Bengü Taş Bitigi** doğu yüzünde bu açıklama yer alır :

Bilge Kagan

D2 Üze kök tengri asra yağız yir kılındukda ikin ara kişi

D3 Oglı kılınmış. Kişi oğlında üze

eçüm apam Bumın Kagan İstemi

Kagan olurmış¹².

Türk tarihinin değerli araştırmacısı W. Eberhard, Çin yıllıklarına dayanarak bize verdiği bilgilere göre, Köktürkler'de gördüğümüz bu gelenek, H'yunğ-nu boylarında da vardır. H'yunğ-nular gibi kurtan türeyen, aynı yazıyı kullanan ve aynı kültüre sahip olan Tü-cucler'de de, bu geleneğin, M.Ö. I. binden itibaren sürdürdüğü anlaşılıyor¹³. Yukardaki ifade, Türkler'de, kağan kaldırma geleneğinin, insanın yaratılışı ile ilgili olduğu vurgulanmaktadır. Kağanlık ile, insanın ve kâinatın yaratılışı arasında açık bir

12 Muharrem Ergin, a.g.e., 77.s.

13 W. Eberhard, Çin'in Şimal Komşuları Ankara 1942.

bağ olduğu inancı, Köktürk çağında etkinliğini korumaktadır. Bu inancın köklerinin , Eberhard'ın verdiği bilgi ve yapuğu açıklamalara dayanarak, Türkler'in bilinen ilk ataları olan ve bizim gibi, kurttan türemiş kabul edilen H'yunğ-nular'a kadar uzandığını söyleyebiliriz.

Köktürk çağında, bu anlayış ve inanç içinde, Tanrı ile bağ kurmak için kesilen yağış/kurbanın sonra kendisine, seçilen adayın **kağan yapılması /kılınması** (yaratılması) dileği iletilir. Türk Tengrisi, kurban ile kendisine sunulan bu dileği kabul ederse ve adayı bu işe uygun görürse, onu, eşi ile beraber **töpü**'lerinden (tepcelerinden) tutup yukarı kaldırır. Burada, nereye, yukarı nereye kaldırır, sorusu sorulabilir. Bunun cevabı açıktır : yanına veya huzuruna çıkarır. Neden mi? Çünkü, adayın kağan olabilmesi için kendisine **yarlık, kut, küç, bilig, ülüg** ve **il** verilmesi gerekiyor. Tanrı bunları adaya bağışlar, verirse kağan olunabilir. **Benggü Taş Bitigi** yazıtlarda, bu durum sürekli, "Tengri, küç birtük için... kut birtük için... bilig birtük için... yarlıkaduk için ... ülüg birtük için... il birigme Tengri..." biçimlerinde sık-sık tekrarlanır. Tanrı ile görüşme, onun tarafından kağan kılınmanın gereği olarak gerçekleşir. Tanrı tarafından tüm olağanüstü yetki ve yetenekler ile donatılmış olan aday, kağan olarak ulusu üzerine oturur ve onları kendisine verilen **buyruk** ve **imkânlar** içinde yönetir.

Tanrı tarafından kağan yapılma veya kağan yaratılma konusunun yer aldığı kısım, **Benggü Taş Bitigi** yazıtların en çok tartışılan ve yorumlanan kısmıdır. Kağanlık süreci içinde cereyan eden işlemler gözden kaçırıldığı için, bu ibare sürekli farklı yorumlara uğramıştır. Sözkonusu ibare, hem Kül Tigin, hem de Bilge Kağan yazıtlarında iki farklı fiil ile kullanılarak görülür. Çözümü tartışmalı durumunu koruyan ibareler şunlardır :

1. KT G1 tenri teg tenride bolmış türük
bilge kagan bu ödke olurtum¹⁴.
- 2.BK D1 Tenri teg tenri yaratmış türük
bilge kagan sabım¹⁵

Bize göre, bu parçaların son yorumu¹⁶ ile , farklı görüşlerin irdelendiği tartışma kısmında¹⁷ ileri sürülen açıklamalar, ortaya çıkan bu **yeni durum** karşısında çıkmaza girer. Çünkü, bu yorum ve açıklamaların hiçbiri, kağanlık süreci içinde izlediğimiz durumu açıklamaya yeterli değildir. Öyleyse bu ibare nasıl yorumlanmalıdır? Bu yorumlama, Tanrı'nın ve kağanın ilişkisini ortaya koyacak biçimde olmalıdır ve

14 Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988, 1s.

15 Talat Tekin, A.g.e., 36.s.

16 Talat Tekin, A.g.e., 2,37. ş.

17 Talat Tekin, A.g.e., 61.s.

bizce, ibarenin tam ve anlaşılır biçimi şu olmalıdır:

Tanrı gibi, Tanrı tarafından (kağan)
yapılan /yaratılan (ben) Türk Bilge
Kağan bu zamanda (tahta) oturdum.

Bu ibarede yer alan **teg**, burada benzerlik ifade etmez ve -ca ekini de karşılamaz düşüncesindeyiz. Ayrıca, **tengride** sözünde yer alan -de eki de, **bulunma** değil; **uzaklaşma** veya **yön bildirme** fonksiyonu yüklenmiş durumdadır. Böyle olunca, **Tengri teg** ibaresi bir virgül ile ayrılarak yorumlanmalıdır. Bu yorum, benzerliği değil; Tanrı'nın iradesini belirleyici olunca, yeterli açıklığa ulaşılmış oluyor: **Kendi kendini yaratan /kılan Tanrı gibi..** İkincisi kısmın yorumundan da, **böyle bir Tanrı'nın iradesi ile kudretiyle kağan yapılmış /yaratılmış** olma anlaşılmalıdır. Tanrı tarafından töpü (tepeden) den tutulup yukarı kaldırılma işlemi de, bu gerçeğe işaret eder. Böyle olunca, T.Tekin tarafından KT D 11'de yer alan **tenri** töpüsünde tutup yugeri kötürmüş¹⁸ ibaresinin " ... göğün tepesinden tutup (daha) yükseğe kaldırmışlar"¹⁹ biçimindeki yorumu da, havada kalır. İlk tartışmada belirttiğimiz gibi, burada da - te eki, yine **uzaklaşma yön bildirme** fonksiyonu içindedir ve ibarede geçen **tengri** de, maddî olan kubbeyi /göğü değil Tanrı'yı ifade eder. Dolayısıyla bu ibare de, "... Tanrı tepesinden tutup yükseğe/yukarı kaldırmış" biçiminde anlaşılırsa yorum düzelmiş olur. Çünkü, parçanın tamamı dikkatle incelense, görülecektir ki; **tengri** ile, sürekli Tanrı ifade edilmiştir; gök/kubbe ile ilişkisi yoktur.

Köktürk çağı Türkleri'nde tek tanrılı mı, çok tanrılı mı bir inanç yapısı vardı tartışmalarına yol açan unsurlardan biri de, **Umay**'dir. Bu **ad'a**, Kül Tigin'in çocukluğundan söz eden parçada rastlarız. Kül Tigin yazıtında bu adın geçtiği parça şudur :

KT D30 Kangım kagan uçdukda inim Kül Tigin
yiti yaşda kalu
D31 Umay teg ögüm katun kutunga inim Kül Tigin
cr at buldı²⁰.

Parçanın ilk kısmında, İltiş Kağan'ın ölümü sırasında küçük oğlu Kül Tigin'in yedi yaşında olduğu anlaşılıyor. İkinci kısmında ise, kut'u olduğu için çocukları, veya tüm canlıların yavrularını büyüyüncüye kadar koruyan Umay varlığı ile karşılaşırız. Ama bu varlık, kendisine bağlı olan kut'un sınırları içinde etkilidir. Bilge Kağan'ın anası İlbilge Katun'un da, kut'u olmasından dolayı kardeşi Kül Tigin'i ,

18. Talat Tekin , A.g.e., 10.s.

19. Talat Tekin, A.g.e., 11.s.

20. Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, İstanbul, 1973, 72s.

er adı alıncaya kadar koruduğu için Umay gibi koruyucu bir kudrete sahip olduğu vurgulanıyor. **Kut**, sadece **Tengri** tarafından verilir ve verilen kimse tarafından kullanılabilir. Böyle olunca Umay'ın da sahip olduğu kut'un kendisine , yaratan Tengri tarafından bağışlanmış olması gerekir. Umay ve İlbilge benzetmesinden hareketle, Umay'ın görevinin bu kut ile, tüm canlıların yavrularını korumak olduğu anlaşılıyor. Dolayısıyla, onun, burada bir **tanrıçalık** gibi bir rolü yoktur. Olsa olsa onun semavî dinlerde olduğu gibi, kendisine verilen sınırlı gücü, kut'u , yine kendisine verilen sınırlı bir görev içinde kullanan **melek** rolündeki varlık ile karşılaştırabiliriz. Yaratma, öldürme kudreti yoktur; sadece, kut'u ile, yaratılanların doğurduğu yavruları koruma görevi vardır ve bu görev, sınırlıdır.

Tengri'nin teklifi durumunu tartışmalı çözümler içinde tutan bir önemli unsur **Öd Tengri** diye okunan ve yorumlanan ibaredir. Bildirimi, çözümsüzlüğü yüz yıla yaklaşan bu problem ile bitirmek istiyorum. **Öd Tengri**, diye okunan ve yorumlanan ibare, Kül Tigin yazıtının kuzey yüzünde yer alan parçadadır. Aşağıya, hem **öd tenri** ibaresini, hem de parçanın tamamını çözümlenmede kullanmak üzere, okuyuş ve yorumu ile, T. Tekin'den alıyorum :

KT K1 Özüm sakıntım öd tenri aysar
kişi oğlu koop ölgeli törimiş.

K T K 11 Kendim düşünceye daldım. Zaman Tanrısı
buyurunca insan oğlu hep ölümlü yaratılmış²¹.

T. Tekin , son eserinde, yukarıda geçen ibare ve parça ile ilgili yüz yıllık tartışmaları özetlediği için, burada, W. Thomsen²², W. Radloff²³, H.N. Orkun²⁴, Y. Malov²⁵, Tekin²⁶, G. Clauson²⁷, G. Doerfer²⁸ ve M. Ergin²⁹ tarafından ileri sürülen görüşleri irdelemeyeceğim. Tekin'in son okuyuşu da dahil, bu tartışma ve görüşlerde, taraflar birbirini ya teyit edici veya önceki görüşlerden vazgeçici durumdadır. Çözümsüzlüğü yaratan **ysr** işaretleri ile verilen fiilin farklı okunuşlarıdır. Yazıtlarda bir başka ibare de gözden kaçmış olmalı, diye düşünüyorum. Bu da, **öd** ile, yani zaman ile ilgilidir. bu ibare şu parçada geçer :

BKD29,30

- 21 Talat Tekin, *Orhon Yazıtları* Ankara 1988, 22-23 .s.
22 W. Thomsen *Inscriptions de L'orkhan adéchiffrées Helsing fors* 1986. 113.s.
23 W. Radloff, *Die Alttürkischen Inschriften der Mongolei Neue Folge*, St. Petersburg, 1987, 148.s.
24 H. Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları I. IV: İstanbul 1936 - 1941*, 52.s.
25 Yemalov, *Pamyatniki drevnyurkskoy pis mennosti*, Moskova 1951, 33.s
26 Talat Tekin, *A Grammar Of Orkhon Turkic* Bloomington, 1968, 210 s.
27 G. Clauson, *An Etymological Dictionary of Pre - Thirteenth Century Turkish*, Oxford, 1972. 974 s.
28 G. Doerfer, *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I-IV*, Wiesbaden, 1963 - 1975, IV. 72 s.
29 Muharrem Ergin, *Orhun Adibeleri*, İstanbul, 1973, 75.s.
30 Talat Tekin, *Orhon Yazıtları*, Ankara 1988, 46 - 48 .s.

tenri yer bulgakin üçün ödine
küni tegdük üçün yağı boltı³⁰.

Burada, Türkçede anlamını hiç kaybetmeden devam eden bir deyim ile karşılaşırız : **ödine küni tegdük üçün...** Bugün, bu deyimi vâdesi geldiği için diye kullanırız. Eceli geldiği için , biçimi de, vardır. Türkçe'de **ödü kopmak**, **ödü patlamak** deyimleri de , vadenin bitimi ile ilgilidir ve zamanın, ama yaşama zamanının, sonunu bildirirler. **Öd kesesi** de, Türkler tarafından bir **zaman saati** gibi tasarlanmış olduğu için, öd'ün patlaması ile , insan için işleyen zaman saatinin duracağı, böylece ölümün geleceği düşünülmüştür. Bundan dolayı **ödine küni tegdük üçün yağı boltı** denmektedir. Çünkü, bu başkaldırışın cezası, sadece ölümdür; bundan dolayı da zamanları bitmiştir.

Tartışmalı fiilin durumunu belirlemek için, hiç kimse Divan-ı Lügati't -Türk'e bakmayı düşünmemiş olmalıdır. Bu yüzden ve **Öd Tengri** biçiminde faili düşünmekten dolayı y s r ünsüzleri ile belirlenecek fiili sürekli tartışma konusu etmişlerdir. Bu fiili **yaşar**, **yasar** biçimlerinden sonra, en sonunda **aysar** olması gerektiği vurgulanmıştır³¹. Bu fiilin böyle okunmasına yol açan bir sebep de, - ar geniş zaman ekinin, ancak tek heceli fiillere gelebileceği kuralıdır. Türkçe'de , yukarıda verilen okuyuşların dışında ve farklı anlamlı bir fiil daha vardır. Bu fiil, çeşitli örnekler ile Kaşgarî tarafından **Divan**'da açıklanmıştır : **Yas** - anlamı, çözüp dağıtmak, bozmak, bozup dağıtmak olan fiilin, lügatte, **yasar** ve **yasmak** biçimleri de verilmiştir³². Dolayısıyla fiilin, **bozup dağıtmak**, **çözüp dağıtmak** anlamları yüklenmiş olan **yas** - ile **yasar** biçiminde okunması gerekir. Böyle bir okuyuş, - ar ekiyle ilgili kurala da uyar. Eğer, yaptığımız her iki çözümlemeyi gözönüne alarak parçayı ve söz konusu tanrı ile ilgili olduğu sanılan ibareyi okuyup yorumlarsak, şu durum ile karşılaşırız :

Öd tengri yasar kişi oğlu kop
ölgeli törümiş.

Zamanı Tanrı bozup dağıtığundan
dolayı kişi oğlu hep ölümlü yaratılmış.

Sanırım, yukarıda belirttiğimiz biçimde parça düzeltilirse, **öd tengri** kavramının da yok olacağı açıkça görülmüş olur. Dolayısıyla, yazıtlarda, **Türk Tengrisi** diye belirlenen **Tengri**'den başka, **ikinci** veya **ikincil** derecede Tanrı veya tanrılar olmadığı da tanıklı biçimde anlaşılmış olur, kanısındayız ve sonuç olarak **Benggü Taş Bitigi** yazıtlarda yaptığımız çözümlemelerde, Köktürk çağı Türk inanç yapısının **tek tanrılı** bir düşünceye dayandığını söyleyebiliriz. Aslında, metin-

31 Tafat Tekin, A.g.e., 87.s.

32 Besim Atalay, Divan ü Lügat-it Türk Tercümesi: I-IV, Ankara, 1939 - 1944, 51.s.

ler üzerinde yaptığımız çözümler ile vardığımız sonucu, Köktürk çağı bir Bizans kaynağı da, teyid edici biçimde desteklemektedir :

"Türkler olağanüstü bir biçimde ateşe saygı gösterirler; suyu ve havayı ulularlar, toprağı kutlarlar. Fakat, yalnızca göğü ve yeri yaratana Tanrı derler ve ona taparlar " ³³.

İnsanın anlamakta güçlük çektiği, Köktürk çağı Türk inanç yapısının **Tek Tanrılı** olamayacağı saplantısıyla irdelenmesi ve bir **Türk panteon'u** kurulması sendromudur. Bu yaklaşımın ne filoloji, ne bilimci, ne de teolojisi ile bağı vardır, ne bunlara yakışan bir **yaklaşım** 'dır. Tanıklar, ulu atalarımızın bilinen ve **dört kitab** ile tanınan semavî dinler öncesi, muhtemelen M.Ö. I. bin içinde, tek Tanrılı bir inanç yapısı içinde yaşıyorlardı. Köktürk çağı **Benggü Taş Bitigi** yazıtların verdiği tanıklar bunu doğrulamakta ve bir VII. yüzyıl Bizans kaynağı da bu durumu, teyid etmektedir. Bilimde, bilim adına zorlamalar ile keyfî yargı verilemeyeceğine göre, zorakî panteonlar da kurulamaz.

Köktürk çağı **Benggü Taş Bitigi** yazıtlarda çözümünü bekleyen bir sıra **anlatım sırrı**, araştırmacısını beklemektedir. Öyle sanıyorum ki, bu sırlar, hem filoloji mensuplarının, hem de kültür tarihçilerinin daha uzun yıllar sabrını törpüleyecektir. Bu bildiri sınırları içinde çözümlenmeye çalıştığımız ve bir sonuca vardığımız kısımlar da, belki yine tartışma konusu olacak veya uzlaşmasına varılacaktır. Tartışmaların niteliği ne olursa olsun, yine de, izlediğimiz yolda, vardığımız sonuçta ve burada ortaya çıkan sonuçlarda bulaşacağımız, kanısındayım.

Bildirimi, sınırsız zamana uçup giden ve bize, bu ölümsüz ve olağanüstü yazıtları bırakın ulu atalarımıza; onların, bize vasiyet, diye yazıp bıraktığı sırları açıp okuyarak ulusumuza öğretenlere karşı duyduğum derin minnet duygularıyla dolu olarak bitiriyorum. Onlar olmasaydı, bu çalışma ve çözümler de, bir kültür tarihi öğrencisi için gerçekleşmezdi.

33 Sencer Divitçioğlu, *Kök Türkler*, İstanbul, 1987 248.s.